।। ॐ श्री परमात्मने नमः ।।

।। अथ पञ्चमोऽध्यायः ।।

पाँचौं अध्याय

अध्याय तीनमा अर्जुनले प्रश्न राखेको थिए कि भगवन्! जब ज्ञानयोग तपाईंको श्रेष्ठ मान्य छ भने तपाईं मलाई भयंकर कर्महरूमा किन लगाउनु हुन्छ? अर्जुनलाई निष्काम कर्मयोगको अपेक्षा ज्ञानयोग केही सरल प्रतीत भएको जस्तो लग्छ; किनकि ज्ञानयोगमा हार्नुले देवत्व र विजयमा 'महामहिम स्थिति' दुबै दशाहरूमा लाभ नै लाभ प्रतीत भयो। तर अबसम्म अर्जुनले राम्ररी बुझिसक्यो कि दुबै मार्गहरूमा कर्म त गर्नै पर्दछ (योगेश्वर त्यसलाई संशयरहित भएर तत्वदर्शी महापुरुषको शरण लिनको लागि पनि प्रेरित गर्दछन्; किनकि बुझ्नको लागि त्यही एउटा स्थान छ।) अतः दुबै मार्गहरूमा एउटा रोज्नु भन्दा पूर्व निवेदन गरे–

अर्जुन उवाच

सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्।।१।।

हे श्रीकृष्ण! तपाईं कहिले संन्यास माध्यमबाट गरिने कर्मको र कहिले निष्काम दृष्टिद्वारा गरिने कर्मको प्रशंसा गर्नुहुन्छ? यी दुबैमध्ये जुन राम्ररी तपाईंद्वारा निश्चित गरिएको छ, जो परमकल्याणकारी छ, त्यस्तो कर्म मलाई भन्नुहोस्। कतै जानेको लागि तपाईंलाई दुइवटा बाटाको बारेमा भनियो भने तपाईं सजिलो मार्गको बारेमा अवश्य सोध्नुहुन्छ। यदि सोध्नुहुन्न भने तपाईं जानेवाला छैन। यसमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो–

श्रीभगवानुवाच

सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ।
तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते।।२।।

अर्जुन! संन्यास-माध्यमबाट अर्थात् ज्ञानमार्गद्वारा गर्नेकर्म र 'कर्मयोग'- निष्काम भावनाबाट गर्नेकर्म- यी दुबै नै परमश्रेय दिलाउने छन्; तर यी दुबै मार्गमध्ये संन्यास अथवा ज्ञानदृष्टिबाट गर्नेकर्मको अपेक्षा निष्काम कर्मयोग श्रेष्ठ छ। प्रश्न स्वाभाविक छ कि श्रेष्ठ किन छ?-

ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते।।३।।

महाबाहु अर्जुन! जो न कसैसंग द्वेष गर्छ, न कसैको आकांक्षा गर्दछ, त्यो सधैं संन्यासी नै मानर्नेयोग्य छ। चाहे त्यो ज्ञानमार्गबाट वा निष्काम कर्ममार्गबाट नै किन नहोस्। राग-द्वेष आदि द्वन्द्वबाट रहित त्यो पुरुष सुखपूर्वक भव-बन्धनबाट मुक्त हुन्छ।

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्।।४।।

निष्काम कर्मयोग तथा ज्ञानयोग यी दुबैलाई त्यसले मात्र बेग्ला-बेग्लै बताउँछ जसको समझ यस पथमा अहिले धेरै हलुको छ, न कि पूर्णज्ञाता पंडितजन; किनकि दुबैमध्ये एउटामा पनि राम्ररी स्थित भएको पुरुष दुबैको फलरूप परमात्मालाई प्राप्त हुन्छ। दुबैको फल एउटै हो, यसैले दुबै एकै समान छन्।

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति।।५।।

जहाँ सांख्य-दृष्टिबाट कर्म गर्नेले पुग्दछ, त्यहीं निष्काम माध्यमबाट कर्म गर्ने पनि पुग्दछ। यसैले जो दुबैलाई फलको दृष्टिले एक हेर्छ, ऊ यथार्थ जान्ने (ज्ञाता) हो। जब दुबै एउटै स्थानमा पुग्दछ, भने निष्काम कर्मयोग विशेष किन? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ-

सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति।।६।।

अर्जुन! निष्काम कर्मयोगको आचरण नगरीकन '**संन्यासः**'- अर्थात् सर्वस्वको न्यास प्राप्तहुनु दुःखप्रद छ। जब योगको आचरण प्रारम्भ नै गरेन

भने असम्भव-जस्तै हो। यसैले भगवत्स्वरूपको मनन गर्ने मुनि, जसको मनसहित इन्द्रियहरू मौन छन्, निष्काम कर्मयोगको आचरण गरेर परब्रह्म परमात्मामा शीघ्र नै प्राप्त हुन्छ।

स्पष्ट छ कि ज्ञानयोगमा निष्काम कर्मयोगको नै आचरण गर्नुपर्दछ, किनकि क्रिया दुबैमा एउटै हो। त्यही यज्ञको क्रिया हो, जसको शुद्ध अर्थ हो- 'आराधना'। दुबै मार्गहरूमा फरक मात्र कर्त्ताको दृष्टिकोणको छ। एउटा आफ्नो शक्तिलाई सम्झेर हानि-लाभ हेर्दै यसै कर्ममा प्रवृत्त हुन्छ र अर्को निष्काम कर्मयोगी इष्टमा निर्भर भएर यसै क्रियामा प्रवृत्त हुन्छ। उदाहरणार्थ एउटा प्राइवेट पढ्दछ, अर्को नोमिनेट (भर्ना भएको)। दुबैको पाठ्यक्रम एउटै छ, परीक्षा एउटै छ, परीक्षक-निरीक्षक दुबैमा एउटै छन्। ठीक यसैप्रकार दुबैका सद्गुरु तत्वदर्शी हुन् र डिग्री एउटै हो। मात्र दुबैको पढ्ने दृष्टिकोण भिन्न छ। हो, संस्थागत छात्रलाई सुविधाहरू बढी रहन्छन्।

पछाडि श्रीकृष्णले भन्नुभयो- काम र क्रोध दुर्जय शत्रु हुन्। अर्जुन! यिनलाई तिमी मार। अर्जुनलाई लाग्यो कि यो त धेरै कठिन छ; तर श्रीकृष्णले भन्नुभयो- होइन, शरीरबाट पर इन्द्रियहरू छन्, इन्द्रियहरूबाट पर मन छ, मनबाट पर बुद्धि छ र बुद्धिबाट पनि पर तिम्रो स्वरूप छ। तिमी त्यहींबाट प्रेरित छौं। यसप्रकार आफ्नो औकातलाई सम्झेर, आफ्नो शक्तिलाई सामुने राखेर, स्वलम्बी भएर कर्ममा प्रवृत्तहुनु 'ज्ञानयोग' हो। श्रीकृष्णले भन्नुभएको थियो, चित्तलाई ध्यानस्थ गर्दै, कर्महरूलाई ममा समर्पण गरेर, आशा, ममता र सन्तापरहित भएर युद्ध गर। समर्पणको साथ इष्टमा निर्भर भएर त्यही कर्ममा प्रवृत्तहुनु निष्काम कर्मयोग हो। दुबैको क्रिया एउटै हो र परिणाम पनि एउटै हो।

यसैमाथि जोड (बल) दिएर श्रीकृष्ण यहाँ भन्नुहुन्छ कि योगको चारण नगरीकरन सन्यास अर्थात् शुभाशुभ कर्महरूको अन्त्यको स्थिति प्राप्तहुनु असम्भव छ। श्रीकृष्णको अनुसार यस्तो कुनै योग छैन कि हातमाथि हात राखेर बसि-बसि नै भनौं कि- म परमात्मा हुँ, शुद्ध हुँ, बुद्ध हुँ, मेरो लागि न त कर्म छ, न बन्धन। म राम्रो-नराम्रो केही गरेको देखिए पनि इन्द्रियहरू आफ्नो अर्थमा कार्यरत छैन्। साक्षत् योगेश्वर पनि आफ्नो अनन्य सखा अर्जुनलाई बिना कर्मको यो स्थिति दिन सक्नुभएन। यदि यस्तो वहाँ गर्नसक्नु हुन्छ भने

गीताको आवश्यकता नै के थियो? कर्म त गर्नु नै पर्दछ। कर्म गरेर नै संन्यासको स्थिति पाउन सकिन्छ र योगयुक्त पुरुष चाँडै नै परमात्मामा प्राप्त हुन्छ। योगयुक्त पुरुषको लक्षण के हो? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ–

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते।।७।।

'**विजितात्मा**'– विशेषरूपबाट जितिएको छ शरीर जसको, '**जितेन्द्रियः**'– जितिएका छन् इन्द्रियहरू जसको र '**विशुद्धात्मा**'– सम्पूर्ण भूत–प्राणीहरूबाट शुद्ध छ अन्तःकरण जसको, यस्तो पुरुष; '**सर्वभूतात्मभूतात्मा**'– सम्पूर्ण भूत–प्राणिहरूको आत्माको मूल उद्गम परमात्माबाट एकीभाव भएर योगले युक्त छ। ऊ कर्म गर्दागर्दै पनि त्यसबाट लिप्त हुँदैन। अनि किन गर्छ? पछिका पीडिहरूमा परमकल्याणकारी बीउको संग्रह गर्नको लागि। लिप्त किन हुँदैन? किनकि सम्पूर्ण प्राणिहरूको जो मूल उद्गम छ, जसको नाम परमतत्व हो, त्यस तत्वमा त्यो स्थित हुनगयो। अगाडि कुनै वस्तु छैन, जसको शोध गरोस्? पछि वस्तुहरू सानो भने अनि आसक्ति कसमा गर्ने? यसले ऊ कर्मबाट आवृत्त हुँदैन। यो योगयुक्तको पराकाष्ठाको चित्रण हो। फेरि योगयुक्त पुरुषको प्रकृति स्पष्ट गर्नुहुन्छ कि त्यो गर्दागर्दै पनि त्यसमा लिप्त किन हुँदैन?–

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन्।।८।।
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्।।९।।

परमतत्व परमात्मालाई साक्षात्कारसहित जान्ने योगयुक्त पुरुषको यो मनःस्थिति अर्थात् अनुभूति छ कि म कदापि अलिकति पनि केही गर्दिन। यो उसको कल्पना होइन, बरू यो स्थिति उसले कर्म गरेर पाएको हो। यथा– '**युक्तो मन्येत**'– अब प्राप्तिको पश्चात् त्यो सबैकुरा देख्दै, सुन्दै, स्पर्श गर्दै, सुँघ्दै, भोजन गर्दै, गमन गर्दै, सुत्दै, श्वास फेर्दै, त्याग्दै, ग्रहण गर्दै, आँखा खोल्दै र चिम्लन्दै पनि इन्द्रियहरू आफ्नै अर्थमा क्रियाशील छन्– यस्तो धारणावाला हुन्छ। परमात्माभन्दा अरु कोही छैन र त्यसमा त्यो स्थित नै छ भने त्यसभन्दा

बढी कुन सुखको कामनाबाट उसले कसैको दर्शन, स्पर्श इत्यादि गर्नेछ? यदि कुनै श्रेष्ठवस्तु अगाडि हुन्थ्यो भने आसक्ति अवश्य हुन्छ। तर प्राप्तिपछि अझै अगाडि कहाँ जानेछ र पछि के त्याग्नेछ? यसैले योगयुक्त पुरुष लिप्त हुँदैन। यसैलाई एउटा उदाहरणको माध्यमबाट प्रस्तुत गर्नुहुन्छ–

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा।।१०।।

कमल हिलोमा हुन्छ, त्यसको पात पानीमाथि उत्रन्छ। लहरहरू दिन र राती त्यसको माथिबाट जान्छन्; तर तपाईं पातलाई हेर्नुस्, सूखा मिल्नेछन्। पानीको एकथोपा पनि त्यसमा टिक्दैन। हिलो र पानीमा रहेर पनि त्यो त्यसबाट लिप्त हुँदैन। ठीक यसैप्रकार जो पुरुष सबै कर्महरूलाई परमात्मामा विलय गरेर (साक्षात्कारको साथ नै कर्मको विलय हुन्छ, यसभन्दा पूर्व होइन), आसक्तिलाई त्यागेर (अब अगाडि कुनै वस्तु छैन अतः आसक्ति रहँदैन, यसैले आसक्तिलाई त्यागेर) कर्म गर्दछन्, त्यो पनि यसैप्रकार लिप्त हुँदैन। फेरि त्यो के गर्दछ? तपाईंहरूको लागि, समाजको कल्याण–साधनको लागि, पछिका मार्गदर्शनका लागि। यसैमाथि जोड (बल) दिनुहुन्छ–

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये।।११।।

योगीजन मात्र इन्द्रिय, मन, बुद्धि र शरीरद्वारा पनि आसक्ति त्यागेर आत्मशुद्धिको लागि कर्म गर्दछन्। जब कर्म ब्रह्ममा विलय भइसक्यो त के अब पनि आत्मा अशुद्ध नै छ? होइन, उनी '**सर्वभूतात्मभूतात्मा**' भइसकेका छन्। सम्पूर्ण प्राणिहरूमा उसले आफ्नै आत्माको प्रसार पाउँछन्। ती सबै आत्माहरूको शुद्धिको लागि, तपाईं सबैको मार्ग–दर्शन गर्नको लागि उनी कर्ममा लागि रहन्छन्। शरीर, मन, बुद्धि तथा मात्र इन्द्रियहरूबाट उसले कर्म गर्दछ, स्वरूपबाट ऊ केही पनि गर्दैन, स्थिर छ। बाहिरबाट ऊ सक्रिय देखिन्छ तर भित्र त्यसमा असीम शान्ति छ। डोरी डढयो तर बटारिएको (आकार) बाँकी छ, जसले बाँध्न सक्दैन।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते।।१२।।

'योगयुक्त' अर्थात् योगको परिणामलाई प्राप्त पुरुष, जो सबै प्राणिहरूको आत्माको मूल परमात्मामा स्थित छ, यस्तो योगी कर्मको फललाई त्यागेर (कर्मको फल परमात्मा त्योभन्दा भिन्न छैन, यसैले अब कर्मफललाई त्यागेर) **'नैष्ठिकीम् शान्तिम् आप्नोति'**- शान्तिको अन्तिम अवस्थालाई प्राप्तहुन्छ, जसको अगाडि कुनै शान्ति बाँकी छैन, त्यसपछि ऊ कहिले पनि अशान्त हुँदैन। तर अयुक्त पुरुष, जो योगको परिणामबाट युक्त छैन, अहिले बाटोमा छ– यस्तो पुरुष फलमा आसक्त भएर (फल हो परमात्मा, त्यसमा उसले आसक्तहुनु आवश्यक छ। यसैले फलमा आसक्त भएर पनि) **'कामकारेण निबध्यते'**- कामना गरेर बाँधिन्छ अर्थात् पूर्तिपर्यन्त कामनाहरू जागृत हुन्छन्, अतः साधकले पूर्तिपर्यन्त सावधान रहनुपर्छ। 'महाराजज्यू' भन्नुहुन्थ्यो– "हो! अलिकति पनि हामी अलग, भगवान् अलग छ भने माया सफल हुन्छ।" भोली नै प्राप्ति हुनु छ तर आज त त्यो अज्ञानी नै छ, अतः पूर्तिपर्यन्त साधकले असावधान हुनु हुँदैन। यसैमा अगाडि हेरौं–

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्।।१३।।

जो सम्पूर्णरूपले स्ववश छ, जो शरीर, मन, बुद्धि र प्रकृतिबाट पर स्वयं स्थित छ, यस्तो वशी पुरुष निःसन्देह न केही गर्दछ न गराउँछ। पछिका पीढिहरूबाट गराउने पनि उसको आन्तरिक शान्तिको स्पर्श गर्न पाउँदैन। यस्तो स्वरूपस्थ पुरुष शब्दादि विषयहरूलाई उपलब्ध गराउने नौवटा ढोका (दुई कान, दुई नेत्र, दुई नासिका प्वाल, एउटा मुख, उपस्थ एवम् पायु) भएको शरीररूपी घरमा सबै कर्महरूलाई मनले त्यागेर स्वरूपानन्दमा नै स्थित रहन्छ। यथार्थतः त्यो न केही गर्दछ, न गराउँदछ।

यसैलाई फेरि श्रीकृष्ण अर्को शब्दमा भन्नुहुन्छ कि त्यो प्रभु न केही गर्दछ, न गराउँदछ। सद्गुरु, भगवान्, प्रभु, स्वरूपस्थ महापुरुष, युक्त इत्यादि एक अर्काका पर्याय हुन्, अलगबाट कुनै भगवान् केही गर्न आउँदैन। त्यो जब गर्दछ तब यिनै स्वरूपस्थ इष्टको माध्यमबाट गराउँदछ। महापुरुषको लागि शरीर घरमात्र हो। अतः परमात्माले गर्नु र महापुरुषले गर्नु एउटै कुरा हो किनकि त्यो उनकैद्वारा हो। वस्तुतः त्यो पुरुष (प्रभु) गर्दागर्दै पनि केही गर्दैन।

यसैमा अगाडिको श्लोक हेरौं–

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते।।१४।।

त्यो प्रभु न त भूतप्राणिहरूको कर्त्तापनको, न कर्मको र न कर्मफलहरूको संयोग नै मिलाउँछ, बरू स्वभावमा स्थित प्रकृतिको दबाव अनुसार नै सबै आचरण गर्दछन्। जसको जस्तो प्रकृति– सात्विक, राजसी अथवा तामसी छ, त्यसै स्तरमा त्यसले आचरण गर्दछ। प्रकृति त लामो–चाक्लो छ, तर तपाईंमाथि त्यतिकै प्रभाव पार्दछ, जति तपाईंको स्वभाव विकृत अथवा विकसित छ।

प्रायः मानिसहरू भन्दछन् कि गर्ने र गराउने भगवान् हुन्, हामी त यन्त्रमात्र हों। हामीबाट वहाँले राम्रो गराउन वा नराम्रो। तर योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि न प्रभुले स्वयं गर्दछ, न गराउँदछ, न गराउनै खोज्दछ। मानिसहरू आफ्नो स्वभावमा स्थित प्रकृतिको अनुरूप नै गर्ने गर्दछन्। स्वतः कार्य गर्दछन्। ऊ आफ्नो बानीले विवश भएर गर्दछ, भगवान् गर्दैन। अनि मानिसहरू किन भन्दछन् कि भगवान्ले गर्दछन् ? यसमा योगेश्वर भन्नुहुन्छ–

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः।।१५।।

जसलाई अहिले प्रभु भनियो, उसैलाई यहाँ विभु भनिएको छ, किनकि त्यो सम्पूर्ण वैभवयुक्त छ। प्रभुता एवं वैभवयुक्त त्यो परमात्मा न कसैको पाप–कर्मलाई र न कसैको पुण्य–कर्मलाई नै ग्रहण गर्दछ; तैपनि मानिसहरू किन भन्दछन्? यसकारण कि अज्ञानद्वारा ज्ञान ढाकिएको छ। उसलाई अहिलेसम्म साक्षत्कारसहित ज्ञान त भएन। उनी अहिले जन्तु छन्। मोहवश उनी अहिले जे पनि भन्न सक्दछन्। ज्ञानबाट के हुन्छ? यसलाई स्पष्ट गर्नुहुन्छ–

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्।।१६।।

जसको अन्तःकरणको त्यो अज्ञान (जसले ज्ञानलाई ढाकेको थियो), आत्म–साक्षात्कारद्वारा नष्ट भइसकेको छ र यसप्रकार जसले ज्ञान प्राप्त गरिसकेको छ, उसको त्यो ज्ञानले सूर्यको सदृश त्यस परमतत्व परमात्मालाई

प्रकाशित गर्दछ। अनि के परमात्मा कुनै अन्धकारको नाम हो? होइन, त्यो त **'स्वयं प्रकाश रूप दिन राती।'**- स्वयं प्रकाशरूप हो। हुनत छ, तर हाम्रो उपभोगको लागि त होइन, देखिंदैन? जब ज्ञानद्वारा अज्ञानको आवरण हटेर जान्छ, जब उसको त्यो ज्ञान सूर्यको जस्तै परमात्मालाई आफूमा प्रवाहित गरिलिन्छ। फेरि त्यस पुरुषको लागि कतै अन्धकार रहँदैन। त्यस ज्ञानको स्वरूप के हो?-

तद्‌बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः।।१७।।

जब त्यस परमतत्व परमात्माको अनुरूप बुद्धि हुन्छ, तत्वको अनुरूप प्रवाहित मन हुन्छ, परमतत्व परमात्मामा एकीभावद्वारा त्यसको आचरण हुन्छ र त्यसैको परायण हुन्छ, यसैको नाम ज्ञान हो। ज्ञान कुनै बकवास वा विवाद होइन। यस ज्ञानद्वारा पापरहित भएको पुरुष पुनरागमनरहित परमगतिलाई प्राप्त हुन्छ। परमगतिलाई प्राप्त, पूर्णज्ञानी पुरुष नै पण्डित कहलाउँछन्। अगाडि हेरौं-

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः।।१८।।

ज्ञानद्वारा जसको पाप नष्ट भइसकेको छ, जो 'अपुनरावर्ती परमगति'-लाई प्राप्त गरिसकेको छ, यस्ता ज्ञानीजन विद्या-विनययुक्त ब्राह्मण तथा चाण्डालमा, गाई र कुकुरमा तथा हात्तीमा समान दृष्टिभएका हुन्छन्। उनको दृष्टिमा विद्या-विनययुक्त ब्राह्मण न त कुनै विशेषता राख्दछ र नै चाण्डालले कुनै हीनता राख्दछ। न गाई धर्म हो, न कुकुर अधर्म र न हात्तीको विशालता नै राख्दछ। यस्ता पण्डित, ज्ञाताजन समदर्शी र समवर्ती हुन्छन्। उनको दृष्टि छालामा रहँदैन बरू आत्मामा पर्दछ। फरक यति हो कि विद्याविनयसम्पन्न स्वरूपको नजिक छ र बाँकी केही टाढा छन्। कोही एक मंजिल अगाडि छन् त कोही पछिल्लो भरयाङमा। शरीर त वस्त्र हो। उसको दृष्टि वस्त्रलाई महत्व दिंदैन बरू उसको हृदयमा स्थित आत्मामा पर्दछ। त्यसैले ऊ कुनै भेद-भाव राख्दैनन्।

श्रीकृष्णले पर्याप्त गो-सेवा गर्नुभएको थियो। वहाँले गाईप्रति गौरवपूर्ण शब्द भन्नुपर्दथ्यो तर वहाँले यस्तो केही पनि भन्नुभएन। श्रीकृष्णले गाईलाई

धर्ममा कुनै स्थान दिनु भएन। वहाँले मात्र यति मान्नुभयो कि अरू जीवात्माहरू जस्तै त्यसमा पनि आत्मा छ। गाईको आर्थिक महत्व जे होस् उसको धार्मिक विशेषता पछिका मानिसहरूको देन हो। श्रीकृष्णले अगाडि भन्नुभयो कि अविवेकीहरूको बुद्धि अनन्त शाखाहरूभएका हुन्छन् यसैले उसले अनन्त क्रियाहरूको विस्तार गरिदिन्छन्। देखाउने शोभायुक्त वाणीमा उसले त्यसलाई व्यक्त पनि गर्दछ। उसको वाणीको छाप जसको चित्तमा पर्दछ, उसको पनि बुद्धि नष्ट हुन्छ। ती केही पाउँदैनन्, नष्ट हुन्छन्। जबकि निष्काम कर्मयोगमा अर्जुन! निर्धारित क्रिया एउटै छ– यज्ञको प्रक्रिया 'आराधना'। गाई, कुकुर, हात्ती, पीपल, नदीको धार्मिक महत्व यी अनन्त शाखा भएकाहरूको देन हो। यदि यिनको कुनै धार्मिक महत्व हुन्थ्यो भने श्रीकृष्णले अवश्य भन्नुहुन्थ्यो। हो, मन्दिर–मस्जिद इत्यादि पूजाका स्थल आरम्भिककालमा अवश्य छ, त्यहाँ प्रेरणादायक सामूहिक उपदेश छन् भने त्यसको उपयोगिता अवश्य छ, ती धर्मोपदेश केन्द्र हुन्।

प्रस्तुत श्लोकमा दुई पंडितहरूको चर्चा छ। एउटा पण्डित त त्यो हो, जो पूर्णज्ञाता छ र अर्को त्यो हो जो विद्या–विनयसम्पन्न छ। यो दुई कसरी? वस्तुतः प्रत्येक श्रेणीको दुई सीमाहरू हुन्छन्– एउटा अधिकतम सीमा पराकाष्ठा र अर्को प्रवेशिका अथवा निम्नतम सीमा। उदाहरणको लागि भक्तिको निम्नतम सीमा त्यो हो जहाँबाट भक्ति आरम्भ गरिन्छ, विवेक–वैराग्य र लगनका साथ जब आराधना गरिन्छ र अधिकतम सीमा त्यो हो जहाँ भक्ति आफ्नो परिणाम दिने स्थितिमा हुन्छ। ठीक त्यसैप्रकार ब्राह्मण–श्रेणी हो। जब ब्राह्ममा प्रवेश दिलाउने क्षमता आउँछ, त्यस समय विद्या हुन्छ, विनय हुन्छ, मनको शमन, इनिद्रयहरूको दमन, अनुभवी सूत्रपात्को संचार, धारावाही चिन्तन, ध्यान र समाधि इत्यादि ब्रह्ममा प्रवेश दिलाउने सम्पूर्ण योग्यताहरू उसको अन्तरालमा स्वभाविक कार्यरत रहन्छन्, यो ब्राह्मणत्वको निम्नतम सीमा हो। उच्चतम सीमा तब आउँछ, जब क्रमशः उन्नत हुँदै ऊ ब्रह्माको दिग्दर्शन गरेर त्यसमा विलय हुनपाउँछ। जसलाई जान्नु थियो, जानियो। त्यो पूर्णज्ञाता हो। अपुनरा–वृत्तिवाला यस्तो महापुरुष त्यस विद्या–विनयसम्पन्न ब्राह्मण, चाण्डाल, कुकुर, हात्ती र गाई सबैमा समान दृष्टिवाला हुन्छ, किनकि उसको दृष्टि हृदयस्थित

आत्मस्वरूपमा पर्दछ। यस्तो महापुरुषलाई परमगतिमा के मिलेको छ र कसरी? यसमा प्रकाशपार्दै योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः।।१९।।

ती पुरुषहरूद्वारा जीवित अवस्थामा नै सम्पूर्ण संसारलाई जितियो, जसको मन समत्वमा स्थित छ। मनको समत्वको संसार जित्नुसँग के सम्बन्ध? संसार विलीन भयो, तब ती पुरुष रह्यो कहाँ? श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ, '**निर्दोषं हि समं ब्रह्म**'– त्यो ब्रह्म निर्दोष र सम छ। यता उसको मन पनि निर्दोष र सम स्थितिमा हुन्छ, यसकारण त्यहो ब्रह्ममा स्थित हुन्छ। यसैको नाम अपुनरावर्ती परमगति हो। यो कहिले मिल्छ? जब संसाररूपी शत्रु जित्नमा आउँछ। संसार कहिले जित्नमा आउँछ? जब मनको निरोध होस्, समत्वमा प्रवेश पाओस् (किनकि मनको प्रसार नै संसार हो) जब त्यो ब्रह्मनमा स्थित हुन्छ, तब ब्रह्मविद्को लक्षण के हो? उसको प्रकृति स्पष्ट गर्नुहुन्छ–

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम्।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः।।२०।।

उसको कोही प्रिय–अप्रिय हुँदैन। यसैले जसलाई मानिस प्रिय सम्झन्छ, त्यसलाई पाएर त्यो हर्षित र जसलाई मानिस अप्रिय सम्झन्छ (जस्तो धर्मावलम्बी चिनो लगाउँछन्), त्यसलाई पाएर त्यो उद्वेगवान् हुँदैन। यस्तो स्थिरबुद्धि, '**असंमूढ**'– संशयरहित, '**ब्रह्मविद्**'– ब्रह्मद्वारा संयुक्त, ब्रह्मवेत्ता '**ब्रह्मणि स्थितः**'– परात्पर ब्रह्ममा सधैं स्थित छ।

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते।।२१।।

बाहिर संसारको विषय–भोगमा अनासक्त पुरुष अन्तरात्मामा स्थित जो सुख छ, त्यस सुखलाई प्राप्त गर्दछ। त्यो पुरुष '**ब्रह्मयोगयुक्तात्मा**'– परब्रह्म परमात्मासंग मिलनले युक्त आत्मा भएको हो, यसैले त्यो अक्षय आनन्दको अनुभव गर्दछ, जुन आनन्दको कहिले पनि क्षय हुँदैन। यस आनन्दको उपभोग कसले गर्नसक्छ? जो बाहिरको विषय–भोगबाट अनासक्त छ। त के भोग बाधक छ? भगवान् श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः।।२२।।

मात्र त्वचा नै होइन, सबै इन्द्रियहरू स्पर्श गर्दछन्। देख्नु- आँखाको स्पर्श हो, सुन्नु-कानको स्पर्श हो। यसैप्रकार इन्द्रिय र विषयको सँयोगबाट उत्पन्न हुने सबै भोग यद्यपि भोग्नमा प्रिय प्रतित हुन्छन्; तर निःसन्देह ती सबै '**दुःखयोनयः**'- दुःखद योनिहरूका कारण हुन्। ती भोग नै योनिका कारण हुन्। यति मात्र होइन, ती भोग उत्पन्न हुने, मेटिने र नाशवान् हुन्। यसैले कोन्तेय! विवेकी पुरुष त्यसमा फँस्दैन। इन्द्रियहरूको यी स्पर्शहरूमा के रहन्छन्? काम र क्रोध, राग र द्वेष। यसमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ-

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात्।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः।।२३।।

यसैले जो मानिस शरीर नष्ट हुनुभन्दा पहिले काम र क्रोधबाट उत्पन्न भएको वेगलाई सहन गर्नमा (समाप्त गर्नमा) सक्षम छ, त्यो नर (रमन न गर्ने) हो। त्यो नै यस लोकमा योगले युक्त छ र त्यही सुखी छ। जसको पछि दुःख छैन, त्यस सुखमा अर्थात् परमात्मामा स्थिति भएको छ। जिउँदैमा यसको प्राप्तिको विधान छ, मरेपछि होइन। सन्त कबीरले यसैलाई स्पष्ट गर्नु भयो- '**अवधू! जीवत में कर आसा।**' अनि के मरेपछि मुक्ति हुँदैन? वहाँ भन्नुहुन्छ- '**मुए मुक्ति गुरु कहे स्वार्थी, झूठा दे विश्वासा।**' यस्तै योगेश्वर श्रीकृष्णको कथन छ कि- शरीर रहँदै, मर्नुभन्दा पहिले जसले काम-क्रोधको वेगगाई समाप्त गर्नमा सक्षम भयो, त्यही पुरुष यस लोकमा योगी हो, त्यही सुखी छ। काम-क्रोध, बाहिरी स्पर्श नै शत्रु हुन्, यिनलाई तपाईं जित्नुस्। यसै पुरुषको लक्षण पुनः भन्दै हुनुहुन्छ-

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति।।२४।।

जुन व्यक्ति अन्तरात्मामा नै सुखभएको, '**अन्तरारामः**'- अन्तरात्मामा नै आरामभएको तथा जुन अन्तरात्मामा नै प्रकाशभएको (साक्षात्कारभएको) छ, त्यही योगी '**ब्रह्मभूतः**'- ब्रह्मसंग एक भएर '**ब्रह्मनिर्वाणम्**'- वाणीबाट पर ब्रह्म, शाश्र्वत ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ। अर्थात् पहिले विकारहरू (काम-

क्रोध) को अन्त्य, फेरि दर्शन, अनि प्रवेश। अगाडि हेरौं–

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः।।२५।।

परमात्माको साक्षात्कार गरेर जसको पाप नष्ट भइसकेको छ, जसको दुविधाहरू नष्ट भइसकेका छन्, जो सम्पूर्ण प्राणिहरूको हितमा लागेका छन् (प्राप्ति गर्नेले नै यस्तो गर्न सक्छन्। जो स्वयं खाल्टोमा परेको छ, उसले अरूलाई कसरी बाहिर निकाल्नेछ? यसैले करुणा महापुरुषको स्वभाविक गुण हुन्छ), तथा '**यतात्मानः**'– जितेन्द्रिय ब्रह्मवेत्ता पुरुष शान्त परब्रह्मलाई प्राप्त हुन्छन्। तिनै महापुरुषको स्थितिमा पुनः प्रकाश पार्नुहुन्छ–

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्।।२६।।

काम–क्रोधबाट रहित, जितेको मनभएका, परमात्माको साक्षात्कार गरेको ज्ञानी पुरुषहरूको लागि सबैतिरबाट शान्त परब्रह्म नै प्राप्त छ। पटक–पटक योगेश्वर श्रीकृष्णले त्यस पुरुषको प्रकृतिमाथि जोड (बल) दिंदैछन्, जसबाट प्रेरणा मिलोस्। प्रश्न लगभग पूर्णभयो। अब वहाँ पुन जोड (बल) दिनुहुन्छ कि यस स्थितिलाई प्राप्तगर्ने आवश्यक अङग श्वास–प्रश्वासका चिन्तन हुन्। यज्ञको प्रक्रियामा प्राणको अपानमा हवन, अपानको प्राणमा हवन, प्राण–अपान दुबैको गतिनिरोध वहाँले बताउनु भएको थियो। त्यसैलाई सम्झाउनु हुन्छ–

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ।।२७।।

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः।।२८।।

अर्जुन! बाहिरका विषयहरू, दृश्यहरूलाई चिन्तन नगर्दै उनलाई त्यागेर, नेत्रहरूको दृष्टिलाई भृकुटीको बीचमा स्थित गरेर, '**भ्रुवोः अन्तरे**'– को यस्तो अर्थ होइन कि आँखाहरूको बीचमा वा परेलाहरूको बीचमा कतै हेर्ने भावनाले दृष्टि लगाओस्। भृकुटीको बीचको शुद्ध अर्थ यति मात्र हो कि

सोझो बसेमा भृकुटीको ठीक मध्यबाट सोझै अगाडि परोस्। दायाँ–बायाँ, यता–उता नहेर्ने। नाकमाथि सोझो दृष्टिराख्दै (कतै नाकलाई नै हेर्न न थालियोस) नासिका भित्र विचरण गर्ने प्राण र अपान वायुलाई सम गरेर अर्थात् दृष्टिलाई त्यहाँ राखेर ध्यानलाई श्वासमा लगाउनुस् कि कहिले श्वास भित्रगायो? कति टिक्यो? (लगभग आधा सेकेण्ड रुक्छ, प्रयास गरेर न रोकौं।) कहिले श्वास बाहिर निस्क्यो? कतिबेलासम्म बाहिर रह्यो? भन्नुको आवश्यकता छैन कि श्वासबाट निस्किने नामध्वनि सुनाई परी रहने छ। यसप्रकार श्वास–प्रश्वासमा जब ध्यान टिक्छ अनि विस्तार–विस्तारै श्वास अचल, स्थिर रुक्ने छ, सम हुनेछ। न भित्रबाट संकल्प उठ्नेछ र न बाहिरी संकल्प भित्र ठक्कर खान पाउने छन्। बाहिरको भोगहरूको चिन्तन त बाहिर नै त्यागिएको थियो, भित्र पनि संकल्प जाग्रत हुने छैन। ध्यान एकदम उभिन्छ, तैल धारावत्। तेलको धारा पानीजस्तो थोपा–थोपा गरी झर्दैन, जबसम्म झर्छ धारा नै झर्छ। यसैप्रकार प्राण र अपानको गति सम, स्थिर गरेर इन्द्रिय, मन र बुद्धिलाई जसले जित्यो, इच्छा, भय र क्रोधरहित मननशीलताको चरम सीमामा पुगेको मोक्षपरायण मुनि सधैं 'मुक्ति' नै छ। मुक्त भएर त्यो कहाँ जान्छ, के पाउँछ? यसमा भन्नुहुन्छ–

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति।।२९।।

त्यो मुक्त पुरुष मलाई यज्ञ र तपलाई भोग्ने सम्पूर्ण लोकको ईश्वरहरूको पनि ईश्वर, सम्पूर्ण प्राणिहरूको स्वार्थरहित हितैषी– यस्तो साक्षत् जानेर शान्तिलाई प्राप्त हुन्छ। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि त्यस पुरुषको श्वास–प्रश्वासको, यज्ञ र तपको भोक्ता म हुँ। यज्ञ र तप अन्त्यमा जसमा विलय हुन्छ, त्यो म हुँ। त्यो मलाई प्राप्त हुन्छ। यज्ञको अन्त्यमा जसको नाम शान्ति हो, त्यो मेरो नै स्वरूप हो। त्यो पुरुष मलाई जान्दछ र जान्नासाथ मलाई प्राप्त हुन्छ। यसैको नाम शान्ति हो। जस्तै म ईश्वरहरूको पनि ईश्वर हुँ त्यस्तै त्यो पनि हो।

निष्कर्ष–

यस अध्यायको आरम्भमा अर्जुनले प्रश्न गरेका थिए कि कहिलै तपाईं निष्काम कर्मयोगको प्रशंसा गर्नुहुन्छ र कहिलै तपाईं संन्यासमार्गबाट कर्म

गर्नेको प्रशंसा गर्नुहुन्छ, अतः दुबैमा कुनै एकको, जो तपाईंद्वारा सुनिश्चित गरिएको छ, परमकल्याणकारी छ, त्यसलाई भन्नुस्। श्रीकृष्णले भन्नुभयो– अर्जुन! परमकल्याण त दुबैमा छ। दुबैमा त्यही निर्धारित यज्ञको क्रिया गरिन्छ, तापनि निष्काम कर्मयोग विशेष हो। यसलाई नगरीकन संन्यास (शुभाशुभ कर्मको अन्त्य) हुँदैन। संन्यास मार्ग होइन, लक्ष्यको नाम हो। योगयुक्त नै संन्यासी हो। योगयुक्तको लक्षण भन्नुभयो कि त्यो नै प्रभु हो। न ऊ गर्दछ न केही गराउँछ; बरू स्वभावमा प्रकृतिको दबावको अनुरूप मानिस व्यस्त छन्। जो साक्षात् मलाई जान्दछ, त्यही ज्ञाता हो, त्यही पण्डित हो। यज्ञको परिणाममा मानिसहरू मलाई जान्दछन्। श्वास–प्रश्वासको जप र यज्ञ–तप जसमा विलय हुन्छन्, त्यो म नै हुँ। यज्ञको परिणामस्वरूप मलाई जानेर ऊ जुन शान्तिलाई प्राप्त हुन्छन् त्यो पनि म नै हुँ अर्थात् श्रीकृष्ण–जस्तै, महापुरुष–जस्तै स्वरूप त्यस प्राप्ति गर्नेलाई पाइन्छ। त्यो पनि ईश्वरहरूको ईश्वर, आत्माको पनि आत्मस्वरूपमय हुन्छ, त्यस परमात्मासँग एकीभाव पाउँछन् (एकहुनमा जति जन्मलागोस्)। यस अध्यायमा स्पष्ट गर्नुभयो कि यज्ञ–तप भोग्ने महापुरुषको पनि भित्ररहने शक्ति महेश्वर हो, अतः–

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'यज्ञभोक्तामहापुरुषस्थमहेश्वरः' नाम पञ्चमोऽध्यायः।।५।।

यसप्रकार श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको सम्वादमा 'यज्ञभोक्ता महापुरुष महेश्वर' नामक पाँचौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत् परमहंसपरमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'यज्ञभोक्तामहापुरुषस्थमहेश्वरः' नाम पञ्चमोऽध्यायः।।५।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्भवगद्गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'यज्ञभोक्ता महापुरुष महेश्वर' नामक पाँचौं अध्याय समाप्त हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।